

Gerard van Lienhout en zijn gedicht

Jaap Staal

Februari 2013

1 Introductie

De *Natuurkunde van het Geheel*¹ bevat een computus, een handleiding om de Paasdatum en andere zaken met betrekking tot de tijdrekening en de kalender te bepalen. In vier van de overgeleverde handschriften, n.l. U.B. Utrecht 1328 (5F5), U.B. Leiden BPL 14A, K.B. Den Haag 76 E 4 en K.A.W. XVI, hierna te noemen U, L, H en S², vinden we in deze computus een gedicht opgenomen, dat de auteur toeschrijft aan Gerard van Lienhout of Leenhout. Hij prijst het hogelijk: ‘Beter veerse ne vant nie sin.’³

Op het eerste gezicht is dit gedicht in het Latijn geschreven. Bij nadere bestudering blijkt het echter uit onzinwoorden te bestaan, waarvan sommige bij toeval overeenkomst met Latijn vertonen. Toch is het gedicht geen onzin. De auteur van de *Natuurkunde* legt uitvoerig uit hoe je het moet lezen:

1. ieder woord staat voor één jaar, te starten met 1273.
2. het aantal letters van ieder woord geeft het aantal weken aan tussen Kerstavond en het eind van de besloten tijd, de periode waarin het niet geoorloofd is een huwelijk te sluiten of te vieren. Nog drie weken erbij en je hebt Vastenavond.
3. elk woord dat eindigt op een o, duidt een schrikkeljaar aan.
4. de eerste letter van elk woord is de zondagsletter. Valt 1 januari op een zondag, dan is de zondagsletter een a, op een maandag, dan is de zondagsletter een g, op dinsdag een f enz.
5. als je wilt weten op wat voor dag Kerstmis valt (dat is voor ons de kerstdag van het vorig jaar), tel dan van de zondagsletter terug tot je niet verder meer kan. Op de weekdag die je dan bereikt hebt, valt Kerstmis.
6. een schrikkeljaar heeft twee zondagsletters. De tweede is de eerste letter van lettergreep twee van het jaarwoord. Om de dag waarop Kerstmis valt, uit te rekenen moet je wel de eerste zondagsletter nemen.

¹Uitgegeven door J. Clarisse, *Sterre- en natuurkundig onderwijs, gemeenlijk genoemd: Natuurkunde van het geheel-al, en gehouden voor het werk van zekeren broeder Gheraert. Een Nederduitsch oorspronkelijk leerdicht uit het laatst der XIIIe of het begin der XIVe eeuw. Nieuwe reeks van werken van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde te Leiden. Vierde deel. Leiden 1847.* en Ria Jansen-Sieben, *De natuurkunde van het geheelal. Een 13de-eeuws middelnederlands leerdicht. Brussel 1968.*

²In navolging van Clarisse en Jansen-Sieben.

³vs 145.

7. als er een nieuwe maancyclus (van 19 jaren) begint, begint het woord met een hoofdletter.
8. er staat nog ‘ander vroetscap vele’ in, maar deze specificeert de auteur niet.

Ik geef hieronder de tekst uit U. Er staan veel minder fouten in dan in H, die aan Clarisses uitgave ten grondslag lag, en in S.^{4,5}

- 147 **A**ustra. gule. fremit. edulo. crux.
 blatrat. ardua. glimfro. Effert. dira.
 crepans. bliaro. gog. frater. eorum. duco.⁶
- 149a breues apros. genibus. Fuero. data.. crassis
- 150 .belus. agro. fluit. extra. diuersa. cubabo
 Astra.. grauans. fugis. edro. crepans
 .bonus arte. gufeno. Ecce. docente. Ca
 rens. blao. gressu. fuit. eue Distro.
 .houes. enguilla. grues. fieo. datiani
- 154a .Castra. beas. augendo. fores. est. dex
- 155 tra. cibeo. Austrica. Glans. flat.
 .edastro. capud. beat. assecla. gefo.
- 156a .Expelli decijs ciui bliacro. graue. fiat.
 Errans. dico. beat. adulans. grex.
 flietro. Donans. Clam. bonitas. algedo
 .fit. extra. dingna. clibando Algens
- 159a .grex. fugitat. edito. cane. bladus
- 160 .amans. gfo. Effert. dogma.
- 160a .cremans. Bliaro. grex. fastus. eorem

Het gedicht telt 99 woorden en het laatste woord is dus het woord voor het jaar 1371.

Het woord op vs 150 *fluit* voor het jaar 1297 heeft een letter te weinig, evenals vs 153 *fuit* (1314), vs 157 *dico* (1344), vs 159 *extra* (1354), en vs 159a *bladus* (1362). vs 159 *dingna* heeft een letter teveel.

Bij *Distro* vs 153 gaat het even helemaal fout: er zou moeten staan: *Discro boues anguilla*⁷

Verder is de versie-U correct. Het enige opmerkelijke lijkt, dat er meer hoofdletters gebruikt zijn dan voor de maancycli nodig is.

De versie-L volgt nu:

⁴l.c., blz. 83.

⁵Ik ben het dus niet eens met mevr. Jansen-Sieben, l.c. blz. 48, die aan L de voorkeur gaf.

⁶Het zou ook *Duco* kunnen zijn.

⁷Misschien staat er ook *Discro*. c en t zijn niet altijd met 100% zekerheid te onderscheiden.

- Austra gule fremit. edilo. crux.
 bactat. ardua glinfo.
 Effre. dira.crepans. vliaro. gog
 frater eorum.
 149a Duco. breues apros. genibus . nero.
 149b data. cassis.
 150 Belus agro. fluit. extra. diuersa
 cubabo.
 151 Astra. grauans. fugis. edro cre
 pans. bonus arte. gufeno.
 152 Ecce docente arens. bino. gressu
 fleuit eue.
 153 Discro. boues. anguilla. grues fieo
 datiam.
 154 Castra. beas. augendo. fores. est dextra
 cibo.
 155 Austrica. laus. flat. edastro. caput
 beat. assecla. gefo.
 156 Expelli. detijs. ciui. bliagro graue
 fiat.
 157 Errans dico. beat. adulans. grex
 fletio. ouans.
 158 Glam. bonitas. algendo.fit extra dig
 na. clibando.
 159 Algens. grex. fuguat. edito. claue.
 blandus. amans. glo.
 160 Offert. dogma. cremans. liaro
 160a grex. fastus eorum.

Het grote verschil met U is het ‘in tweeën hakken’ van de verzen en het plaatsen van hoofdletters aan het begin van het eerste gedeelte van een vers. Verzonnen heeft L die niet, want de meeste komen ook in U voor. Wat voor betekenis hebben die? Ik kom hier direct op terug.

De hoofdletters om aan te geven, dat er een nieuwe maancyclus van 19 jaar begint, zijn met uitzondering van de eerste verdwenen. In H en S is dat laatste ook het geval. Aangezien het woord waar ze voor horen, een letter te kort komt, ligt de conclusie voor de hand. H, S en L zijn nauw verwante handschriften. Hun legger of de legger van hun legger had de hoofdletters oningevuld gelaten.

Waarom de tekst in tweeën is gehakt?

Mogelijkheid A: Hiermee is een van de ‘vroetscape’ aangegeven. Maar ik ben er niet achter gekomen welke.

Mogelijkheid B: L is geschreven over twee kolommen. De kopiist was bang dat hij op de helft van de tweede kolom zou terechtkomen en besloot daarom bij de verticale lijn die de bladspiegel van de eerste kolom afbakende, af te breken.

Ik opteer voor B, ook al omdat H en S hier met U en niet met L samengaan.

2 De onverklaarde hoofdletters

Ze komen om de 6, 7 of 8 woorden voor. Aangezien het gedicht een hulpmiddel is voor de tijdrekening, hoeven we niet naar een astronomische verklaring als

zons- of maansverduistering te zoeken. Heilige jaren zijn het evenmin, want die kwamen in de 13e en 14e eeuw niet zo frequent voor.

Ik neig naar de veronderstelling dat deze hoofdletters helemaal geen betekenis hebben, maar dat ze in de autograaf de eerste letter van een regel vormden. Dat zou de regelmaat van 6, 7 of 8 verklaren.

Elke andere verklaring die ik dacht te vinden, gaat niet op. Het gedicht telt in de versie-U 534, na verbetering 538 letters. Dat ligt dicht bij het getal 532. Tellen we de twijfelachtige d voor het jaar 1288 niet mee en nemen we aan dat de D van *donans* in 1349 is verward met de C van *Clam* in 1350 (en die onderstelling mag natuurlijk niet) en dat we deze hoofdletters van het totaal moeten aftrekken, dan komen we nog uit op 531 en niet op 532. Waarom die voorkeur voor 532? 19 jaar duurt de cyclus van de maan, 28 jaar de cyclus waarin alle dagen van de week weer op dezelfde dag vallen. $19 \times 28 = 532$. Om de 532 jaar vallen de zon- en maancycli met elkaar samen. We noemen dit de Dionysische cyclus, naar Dionysius Exiguus, van wie men, mogelijk ten onrechte, aannam dat hij deze ontdekt zou hebben.

En ook de indicie, het in oorsprong belastingtijdperk van 15 jaren, die in de stichtingsakten van kerken wordt gebruikt, kan het niet zijn: de hoofdletters komen niet om de 15 woorden voor.

3 De datering van de Natuurkunde

Vs 105 van de *Natuurkunde* zegt heel expliciet, dat het eerste woord van Gerards gedicht het woord van 1273 is. Impliciet is dat ook uit het gedicht op te maken: de gegevens zouden niet kloppen, als we met een ander jaar zouden beginnen. Toegegeven, het beginjaar zou 209 of 741 kunnen zijn; de veronderstelling dat die jaren van belang zouden zijn voor het publiek van de *Natuurkunde*, is absurd.

Er zijn nu weer twee mogelijkheden. Gerard van Lienhout is zelf zijn gedicht met het jaar 1273 begonnen of de auteur van de *Natuurkunde* heeft een fragment van Gerards werk in zijn tekst geïncorporeerd en dat met dat jaar laten beginnen. In het eerste geval zou Gerard zo tegen 1273 zijn gedicht hebben samengesteld en zou de *Natuurkunde* niet erg veel later zijn geschreven. Immers, waarom zou de auteur daarvan jaren opnemen die al voorbij zijn? Een paar kan – je hebt niet te maken met proza, maar met een gedicht en daaruit iets weglaten is moeilijker, maar veel is onzinnig. En datzelfde argument geldt ook voor de tweede mogelijkheid. Conclusie, en ik citeer nu mevrouw Jansen-Sieben: “De rijmkalender...is vermoedelijk op zijn laatst enkele jaren na 1273 geschreven”.⁸

Helaas is het niet zo eenvoudig. De conclusie zou opgaan, als 1273 een willekeurig jaar is. Maar dat is het niet. Het is het eerste jaar van een maancyclus (van 19 jaren)⁹ dat als zondagsletter A heeft. Gerard had tot 1805 moeten wachten, voordat dat weer het geval was. 1273 is met andere woorden een jaar, dat bij uitstek geschikt is om een telling te laten beginnen.

Het hoeft dus niet vlak voor of na 1273 geweest te zijn, dat Gerard zijn gedicht schreef. De *Natuurkunde* is in ieder geval van na 1273. Vs 103–4 luiden:

⁸l.c., p. 64.

⁹Voor deze tijdrekenkundige bijzonderheden, de rol van Dionysius Exiguus daarin en in het bijzonder de cycli van 19 en 532 jaar raadplege men *W.E. van Wijk, De late Paasch van 1943. Eene populaire verhandeling over de bepaling van den datum van het Paaschfeest. 's-Gravenhage, 1943.*

“was doemen incarnatio in allen kerken screef alsoe”. 1273 was voor de schrijver van de *Natuurkunde* dus verleden tijd.

Nu we weten waarom het gedicht van Gerard met 1273 begint, heeft de vraag waarom het met 1371 eindigt, opeens zin gekregen. Is dat jaar soms ook niet willekeurig?

Ik acht het namelijk niet onmogelijk, dat Gerard zijn gedicht heeft ‘afge-maakt’ en dat het alle 532 jaar van de Dionysische cyclus berekende. Aangezien de cyclus zich herhaalt, zou hij daarmee een soort eeuwigdurende kalender hebben vervaardigd. Voor de schrijver van de *Natuurkunde* zou het te ver gaan om al die jaren over te nemen. Gerards gedicht zou dan wel erg veel plaats in zijn eigen werk hebben ingenomen. Hij besloot daarom om na honderd – nu ja, negennegentig jaar, maar hij zat op het eind van een versregel – te stoppen. Hij moet er daarbij van uitgegaan zijn, dat zijn publiek aan de jaren na 1371 niets meer had. Neem nu eens aan, dat zijn jongste publiek uit tieners bestond (de *Natuurkunde* kan als schoolboek gebruikt zijn) en dat hij 80 als uiterste intellectuele leeftijd schatte, dan komen we als terminus ante quem uit op ongeveer 1300. Geen verrassende conclusie.

Eindigde Gerard zijn gedicht zelf met het jaar 1371, dan volgde deze dezelfde redenering. In dat geval zou de *Natuurkunde* wat later kunnen zijn geschreven.

Nog iets over de opmerking, dat er nooit een beter vers is geschreven. Gerard van Lienhout is niet de uitvinder van ‘telverzen’. In de *Computus van Sacrobosc*¹⁰ staan er heel wat te vinden. Maar de meeste woorden daarin bevatten één letter die getalsinformatie verschaft, een enkel woord twee. Zo gecomprimeerde verzen als in Gerards gedicht zijn er niet in te vinden. Wat dat betreft staan de verzen van Gerard van Lienhout echt aan de top. We moeten alleen geen esthetische uitleg geven aan de verklaring dat er geen beter vers te vinden is.

4 Wie was Gerard van Lienhout?

Laten we het eerst hebben over de ‘ander vroetscap vele’. De auteur van de *Natuurkunde* is iemand die zijn stof uitvoerig uiteenzet en niet iemand die zich ervan afmaakt met ‘maar daar zullen we het niet over hebben’. Op twee andere plaatsen gaat hij niet dieper in op zijn betoog, maar in beide gevallen verwijst hij voor mensen die meer willen weten, naar autoriteiten. In vs 917 naar Aristoteles, in de vss 1685–1700 naar de astronomie.

Waarom handelt hij hier in strijd met zijn habitus? Ik veronderstel, dat hij er ook niet uitkwam, dat hij ook geen verklaring wist.

Heb ik het bij het goede eind, dan betekent dat, dat hij het Gerard zelf niet kon vragen, dat deze of al was overleden of te ver weg woonde, al is in het laatste geval briefwisseling mogelijk. Het betekent ook, dat Gerard bekend was buiten de kring van de *Natuurkunde*-auteur; anders had de verwijzing naar hem geen zin. En meer: Gerard staat in het rijtje van Aristoteles, Ptolemeus, Rabanus, Al-Ferghani, als enige moderne autoriteit.

Mevrouw Jansen-Sieben vermeldt in haar dissertatie vele Gerarden, zonder tot een uitspraak te kunnen komen.¹¹ Ik waag de onderstelling dat het iemand van internationale, desnoods nationale faam was.

¹⁰Ioannis de Sacrobusto libellus, de Anni ratione: seu, vt vocatur vulgo, Computus Ecclesiasticus. Antverpiae, 1547.

¹¹p. 61–64